

Пенка Радева

РЕСТРИКТИВНИЯТ СЪЮЗ *ОТКОЛКОТО ДА* В СИСТЕМАТА НА ПОДЧИНИТЕЛНИТЕ СЪЮЗИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Penka Radeva

THE RESTRICTIVE CONJUNCTION *OTKOLKOTO DA* IN THE SYSTEM OF SUBORDINATORS IN MODERN BULGARIAN

*Съюзът **отколкото да** не се посочва сред връзките, с които рестриктивните подчинени обстоятелствени изречения (за изключване, за ограничение...) се интегрират с по-високо по ранг изречение в рамките на полипредикативна синтактична структура от съставен тип. Съюзът **отколкото да** е различен от съюза **отколкото**, включващ в сложното съставно изречение други видове подчинени обстоятелствени – според някои изследователи за сравнение, според други – за количество и степен или за време. Съюзът **отколкото да** е синоним на съюзи **вместо да**, **наместо да**, **дето ще** и вече маргинализирания **нежели да**. Подобно на тях той включва към същинското или към ситуативното главно изречение само една от разновидностите на рестриктивните – заместителните (заместващите). Обособяването им в отделна подгрупа се налага преди всичко заради недвусмислената „заместителна“ семантика на първата съюзна съставка, чието обвързване със съюз **да** създава съюзна конфигурация от съставен тип.*

Ключови думи: съюз, рестриктивен съюз **отколкото да**, рестриктивни изречения, подчинителна връзка, сложно съставно изречение

*The Bulgarian conjunction **otkolkoto da** isn't listed among the conjunctive elements through which restrictive subordinate adverbial*

*clauses (of exclusion, restriction etc.) are integrated in higher-ranking sentences within polypredicative subordinating syntactic structures. The conjunction *otkolkoto da* differs from the conjunction *otkolkoto* which introduces into the complex sentence other types of subordinate clauses – of comparison, according to some authors, or of degree, quantity and time according to others. The conjunction *otkolkoto da* is synonymous with the conjunctions *vmesto da*, *namesto da*. *deto shte* and the now dated *nezheli da*. Just like these, *otkolkoto da* joins only one of the varieties of restrictive – substitutive clauses to a genuine or situational main clause. Grouping them into a discrete subtype is justified above all on the basis of the unequivocally substitutive semantics of the first conjunctive element, which together with the conjunction *da* constitutes a subordinating type of conjunctive configuration.*

Key words: *conjunction, restrictive conjunction *otkolkoto da*, restrictive clauses, subordination, complex sentence*

Съюзът **отколкото да** не се посочва сред връзките, чрез които някои от т. нар. подчинени обстоятелствени изречения за изключване (ограничение) се интегрират с по-високо по ранг изречение, за да актуализират едно или повече конкретни обстоятелства, свързани с реализацията на неговото действие. В основните източници (имат се предвид предимно по-важните граматика, университетски учебници и лекционни курсове, както и специализирани изследвания) с известни разминавания и непълноти са приведени много съставни съюзи с компонент **освен (освен ако, освен да, освен дете/гдето, освен как, освен като, освен когато, освен че)**, с компонент **вместо/наместо (вместо да, наместо да)**, а също и **дето ще**¹. Обикновено поредицата завършва с „и др.“, където, освен пропуснатите **освен дали, освен защо, освен колко...**, следва да присъства и интересуващият ни **отколкото да**, както и неговият маргинализиран вече синоним **нежели да**². Странно е, че не се посочва

¹ В *Грамматика* (1983: 409) частицата **ще** като съюзна съставка липсва. Авторката З. Геннадиева обаче обръща внимание, че всички съюзи за изключване, с изключение на съюза **дето**, са сложни ..

² В *Грамматика* (1983: 392) не е посочен като рестриктивен съюз и **нежели да**. От авторката Р. Ницолова той е причислен към съюзите, въвеждащи подчинени обстоятелствени изречения за количество и степен .

дори предложното съчетание със съюзна функция с изключение на³ – в семантично отношение еквивалентно на предлог **освен** и на всички съюзи, съдържащи предлога.

Съюзът **отколкото** да не бива да се смесва със съюза **отколкото**, с който в сложното съставно изречение се включват друг вид подчинени изречения, срв.:

По-добре е да напусна, отколкото да чакам заплата с месеци (Разговорна реч) *Той сега е по-добър в щангите, отколкото беше преди* (Крум Савов)

В първия пример синонимията на **отколкото да** с **вместо да**, **наместо да**, **дето ще** и главно контекстът идентифицират подчиненото изречение... **отколкото да чакам заплата с месеци** като рестриктивно (в широк смисъл). За някои изследователи обаче то е обстоятелствено за количество и степен⁴.

Във втория пример въведеното само с **отколкото** подчинено изречение също се определя като обстоятелствено за количество и степен⁵, но има и автори, според които то е „съставен изказ с подчинен за начин, мярка или сравнение“ (Младенов, Попвасилев, 1939: 388).

Аналогично е и предназначението на **нежели да**:

³ Аналогично на **при условие че**, **в случай че**, **при положение че**, **по причина че** и др. и **с изключение на**, поемайки ролята на връзка, въвежда подчинено изречение именно за изключване.

⁴ От Р. Ницолова (вж. *Граматика* 1983: 391) подчинените изречения с **отколкото да** са определени като обстоятелствени за количество и степен (*Едит би предпочела по-скоро да ѝ изтръгнат езика, отколкото да каже от кого е получила стоката* (Димитър Димов); за Й. Пенчев подчиненото в изречението *По-добре говори с него, отколкото да му пишеш* също е за количество и степен (вж. Пенчев 1998: 128); аналогично е становището на Ив. Недев за вида на подчиненото в *Той по-скоро разсъждава за нея, отколкото да я съзерцава пряко* (П. Зарев) (вж. Недев 1992: 281).

⁵ Според Р. Ницолова въведените с **отколкото да** подчинени изречения задължително са глаголни и ако в тях се изпусне глаголът, се изпуска и **да**. Липсва обаче аргументирано уточнение какво да бъде изречението, ако отпадне и глаголът, срв. *Той сега е по-добър в щангите, отколкото беше преди, Той сега е по-добър в щангите, отколкото преди* и *Той сега е по-добър в щангите отпреди*.

*Предпочитам да бъда надвит от правото, нежели да победя в кривото*⁶.

Измежду съставните рестриктивни съюзи най-честотни са съдържащите предлог **освен** ('с изключение на', 'вън от', 'в добавка', 'в повече') като първи компонент и това е естествено, като се имат предвид съчетателните потенции на предлозите **вместо** и **наместо**⁷ с явно предимство на **вместо да** пред **наместо да**. Те са в постоянна конкуренция с **дето ще**, а **нежели**⁸ от десетилетия е изтласкан в периферията.

За разлика от редица обстоятелствени съюзи, които включват повече от един вид подчинени изречения и поради това не могат да служат като категоричен формален показател при идентификацията им, при рестриктивните съюзи (те са задължително съставни, но често се подлагат на редуциране) семантиката на първия съюзен компонент е в съответствие със семантиката на подчиненото изречение. Затова наличието на предлог **освен** като компонент на много съюзи, а също и на **вместо** и **наместо** е сравнително сигурен белег за принадлежността на тези изречения към рестриктивните, включително и към добре открояващите се при тях подгрупи, каквито са рестриктивно-ограничителните, рестриктивно-изключващите, рестриктивно-заместителните, рестриктивно-успоредяващите, рестриктивно-добавящите и др⁹.

Такъв формален ориентир за част от подчинените рестриктивни изречения е и **отколкото**¹⁰ като компонент на съставния съюз

⁶ Примерът е от *Граматика на българския език* на Младенов, Попвасилев, (1939: 388). В тази граматика изобщо не се разглеждат съставни изкази с подчинени за изключване.

⁷ При очевидно еднаквата принадлежност към един и същ морфологичен клас **вместо** и **наместо** се определят и като наречия.

⁸ Съюз **нежели (без да)** в *Речник* (2000) и с двете си значения е илюстриран с примери с **нежели да**. С първото той е синоним на **отколкото** ..., а с второто - на **камо ли**...

⁹ В семантичен аспект рестриктивният характер на подчинените изречения е сравнително пълно представен от Недев (1992: 290) и Р. Ницолова. Тя обаче, както вече беше посочено, ги разглежда като обстоятелствени за количество и степен (вж. *Граматика* 1983: 391 и следв.)

¹⁰ В *Речник* (2000) **отколкото** е съюз, синоним на **в сравнение с, нежели, но не**. Синонимия с **вместо** не е посочена.

отколкото да, срв. трансформация на Вапцаровото *По-добре е да умреш, вместо да живееш скотски с По-добре е да умреш, отколкото да живееш скотски*.

Невъзможната синонимна замяна на **отколкото да** с най-честотните и количествено преобладаващи рестриктивни съюзи с компонент **освен** показва, че **отколкото да**, подобно на **вместо да, наместо да**, включва към главното изречение **само една от** няколкото разновидности на рестриктивните изречения, каквито са заместителните (заместващите). Обособяването им в отделна подгрупа се дължи преди всичко на недвусмислената семантика на първата (предложната) съюзна съставка, чиято интеграция с **да** създава съюзна конфигурация от съставен тип. Чрез нея действията в поясняваното и поясняващото изречение се съотнасят (съпоставят, сравняват), като се изтъква, че елиминацията на едното способства за реализацията на другото. За това допринася и наличието в по-високото по ранг изречение на друг формален показател – в случая на морфологичен, и това е степенуван структурен елемент¹¹, обикновено компаратив и по-ограничено – суперлатив:

По-добре (е) веднъж да те похулят, отколкото сто пъти да те похвалят (Народна мъдрост)

По-добре (е) да влезеш първи, отколкото да трепериш пред кабинета (Разговорна реч)

Най-добре (е) да платим наведнъж, отколкото да плащаме лихви с години (Разговорна реч)

Ограниченият брой на приведените примери не пречи да се открият съществени формално-структурни и семантични характеристики, отнасящи се до изречения, чиито подчинени са включени с връзка **отколкото да**. Освен посочените вече показатели трябва да се има предвид и безличният характер на главните изречения в много от примерите, чиято безличност „автоматично” се компенсира чрез пряко поясняващо ги друго подчинено (подложно) изречение.

¹¹ В някои сложни съставни изречения в главното също има степенувани изреченски елементи, но подчиненото не може да се определи като рестриктивно заради различната връзка и предопределената от нея семантика на подчиненото – *Резултатът вече е по-добър, отколкото (= в сравнение с) беше на предното състезание*.

Именно с него, но без семантично да се изолира главното, се съотнася рестриктивното изречение, за да се изяви в специфичното си предназначение:

По-приемливо е (главно изречение) *да ги убедим* (подчинено подложно изречение), **отколкото да ги задължаваме със заповед** (подчинено „заместително“ изречение)

Структурният минимум за такива сложни съставни изречения е от три съставлящи прости при последователно подчинение¹². Структурата им допълнително може да се усложни и да стане от смесен тип.

Конкретните проявления (реализации) на рестриктивната функция, някои от които обуславят различните наименования на подчинените рестриктивни изречения, са доста по-разнообразни от обичайно представяните. Освен че най-често посочват действия (състояния), които, ако се изключат или ограничат, стават пречка за действието в по-високото по ранг изречение, от различията в контекста произтичат и други рестриктивни проявления – успоредяване, сравняване, заместване, съвместяване... Те в повечето случаи са обвързани с използването на специализирани средства за връзка. Така например наличието на съюз с първи компонент **освен** свидетелства за актуално изключване или ограничаване на действието; наличието на компонент **вместо/наместо** – за заместването му; наличието на частица **ще** като задължителна втора съставка на съюза **дето ще** превръща този полифункционален съюз в заместителен.

Аналогично е положението и при подчинените изречения, въведени с **отколкото да**.

Контекстово обусловената селекция на средствата за връзка дава възможност за допълнителна (вътрешна) класификация на обобщено представените рестриктивни изречения, според която те са **за ограничаване** (ограничителни, ограничаващи), **за изключване** (из-

¹² Определяйки подчинените изречения, въведени с **отколкото да**, като обстоятелствени за количество и степен, Р. Ницолова обръща внимание на факта, че те „задължително съдържат най-малко три предикативни единици, едната от които означава предиката на сравнението и е главно изречение с подчинено **да**-изречение, което пък е субектът на сравнението. Подчиненото към него изречение с **отколкото да** означава обекта на сравнението...” (Грамматика 1983: 392)

ключващи), **за заместване** (заместващи), **за съвместяване** (съвместяващи), **за успоредяване** (успоредяващи) и др., с възможност да се установят допълнителни групи и подгрупи към тях¹³.

При **ограничителните** например добре се открояват **общоограничителни** и **частноограничителни**, а самите частноограничителни, освен върху единствената възможност за реализация на действието в главното изречение, акцентуват и върху успоредяването или съвместяването на действията, без хипотактичното отношение да се свежда до паратактично, срв.:

Освен че е чисто, е и доста спокойно. (Цвета Брестничка)

– сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за изключване.

* **Не само че е чисто, но и е доста спокойно** – сложно съчинено изречение

Семантичните различия между рестриктивните изречения до голяма степен се дължат на задължителното или незадължително присъствие в главното изречение на разширен или неразширен структурен елемент като **иначе, иначе, другояче, по друг начин; друго, нищо друго, друг избор, друга възможност, друго решение; всичко, всичко друго, всяко нещо...**:

Не мога да постъпя иначе (иначе, другояче, по друг начин), освен да се оттегля.

Не ни остава друго (нищо друго, друг избор, друга възможност, друг вариант, друго решение), освен да си кажем наздраве с по една бира (Цвета Брестничка)

Съгласна съм на всичко (всичко друго, всички условия, всички решения), освен да се разделя с детето си.

Приведените примери сочат, че в повечето случаи без наличието на такъв елемент сложното изречение става некомуникативно, а причина за това е дефективната структура на главното изречение или елипса в него, срв. :

¹³ Определянето на рестриктивните изречения като друг вид обстоятелствени (за количество и степен, за сравнение, за начин...) се дължи на комплексната изреченска семантика. В нея елементът на сравнение не може да бъде игнориран заради наличието в главното изречение (често, но без да е задължително) на изреченска част, която констатира по-високата степен на изява на действието (състоянието) в сравнение с подчиненото.

* *Не мога да постъпя, освен да се оттегля.*

* *Не ни остава [] , освен да си кажем наздраве..*

* *Съгласна съм [] , освен да се разделя с детето си.*

Предложените трансформи обаче повдигат важните въпроси за синтактичната идентификация на второстепенния структурен елемент в главното изречение (в едни случаи обстоятелствено пояснение, в други – допълнение), коя всъщност е пряко поясняваната част и в крайна сметка какъв е видът на подчиненото изречение. Така че отнасянето им към различни видове обстоятелствени изречения не е без известно основание.

От значение за изясняване на конкретните прояви на рестриktivност спрямо действието в главното изречение е и наличието/отсъствието в него на „отрицателно” сказуемо. При декларирана невъзможност за осъществяването му подчиненото посочва единственото обстоятелство пречка, независимо от това дали в него също има, или няма отрицание, срв.:

Не можеше да се издържа сам (декларирана невъзможност за реализацията на действието), **освен ако не започне** *някаква работа нощем* (единствено изключение от направената декларация) (Кирил Топалов) и

* *Не можеше да се издържа сам, освен ако започне* *някаква работа нощем.*

При декларирана възможност за осъществяване на действието в главното изречение тя също се има предвид не изобщо, а само с оглед на конкретното обстоятелство, предпоставката, в случая за условие, за което се съобщава в подчиненото изречение, срв.:

**Можеше да се издържа сам, ако започне* *някаква работа нощем.*

* *Можеше да се издържа сам само ако (единствено ако) започне* *някаква работа нощем.*

Съпоставката на двете двойки сложни съставни изречения показва почти пълно семантично покритие както в двойките, така и помежду им въпреки различната синтактична идентификация на подчинените изречения – в първата двойка рестриktivни, във втората – условни. При такава степен на семантична еквивалентност основанията за това несъответствие очевидно са най-вече от формално

естество и трябва да се свържат с първата съюзна съставка (предлога **освен**) – при рестриктивните, и наречията **само** и **единствено** – при условните, които остават извън обсега на връзката, защото предназначението им е друго – да осъществят логически акцент.

Като вид обстоятелствени изречения, подчинените рестриктивни в основната си част са „произведени” от други видове обстоятелствени изречения. Най-честотните измежду тях – въведените с първи съюзен компонент **освен** – имат нерестриктивни съответствия, в които конкретното обстоятелство (за време, за място, за начин...) е **една от многото възможности** за осъществяване на действието в главното или в ситуативно главното изречение, докато при рестриктивните тя е **единствена** и ограничава, изключва, замества... всички останали¹⁴. Успоредяването им илюстрира механизъм на вторична съюзна производност, резултат от префункциониране на свързващото средство чрез приемане на допълнителен елемент. Неговата доминираща семантика превръща стандартните обстоятелствени и други връзки от нерестриктивни в рестриктивни. Промяната не е само формална, тя задължително е контекстово обусловена и се отразява както върху структурата на главното, така и върху структурата на подчиненото изречение, срв.:

Търговският представител има право за обезщетение на обичайните разходи по дейността, ако това е предвидено в договора (Търговски закон) – подчинено условно изречение

* *Търговският представител има право на обезщетение на обичайните разходи по дейностите, освен ако това не е предвидено в договора* – подчинено рестриктивно (за ограничение) изречение, т.е. с изключение на случаите, в които това не е предвидено в договора.

Можеше да се повдигне, като се хване с две ръце за раменете му (Разговорна реч) – подчинено модално (за начин) изречение

¹⁴ Според М. Деянова при обстоятелствените изречения за ограничение (оглед, отношение) „признакът (качество, състояние, процес), посочен в главното изречение, се приписва на неговия субект не изобщо, а само с оглед на явлението, за което се съобщава в подчиненото изречение” (Деянова 2014: 106).

* *Не можеше да се повдигне, освен като се хване с две ръце за раменете му* – подчинено рестриктивно (за изключване) изречение

Формално-семантичната специфика на подчинените рестриктивни изречения е причина за тяхната хибридность, изразяваща се, от една страна, в посочване на конкретно обстоятелство (чрез втората съюзна съставка), а от друга страна, в представянето му като единствена възможност за реализация на действието в поясняваното изречение (чрез първата съюзна съставка). На практика тези подчинени изречения според случая са рестриктивно-темпорални, рестриктивно-локални, рестриктивно-модални, рестриктивно-каузални и т.н. При тях семантиката на съюза като част от комплексната изреченска семантика е от такова значение, че безсъюзно включване на подчиненото е невъзможно. Съюзът **отколкото да** притежава всички особености на безспорните рестриктивни съюзи във формален и семантичен аспект. Принадлежността му към заместителните (заместващите) се доказва както чрез синонимията му със съюзи **вместо да**, **наместо да** и **дето ще**, така и чрез смисловото отношение между поясняваното и поясняващото изречение, което предполага действието (състоянието) в поясняваното (ГИ) изречение да се съобщи с рестрикцията в поясняващото (ПИ).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1942:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус.
- Брезински 1995:** Брезински, Ст. *Кратък български синтаксис*. София: Унив. изд. Климент Охридски.
- Бъркалова 1997:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: Унив. изд. Паисий Хилендарски.
- Грамматика 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език, т.3. / Синтаксис*. София: Изд. на БАН.
- Деянова 2014:** Деянова, М. Към строежа на сложните съставни изречения в Ловешкия дамаскин. // *Българска реч*, № 3, 91–109.
- Коева 2001:** Коева, Св. Типология на подчинените изречения. // *Съвременни лингвистични теории (помагало по синтаксис)*. Съст. Св. Коева. Пловдив: Унив. изд. Паисий Хилендарски, 116–143.

- Младенов, Попвасилев 1939:** Младенов, Ст., Ст. Попвасилев. *Граматика на българския език*. София: „Казанлъшка долина”.
- Недев 1992:** Недев, Ив. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. София: ДФ „Бряг – Принт” Варна.
- Пенчев 1998:** Пенчев Й. *Съвременен български книжовен език. Синтаксис*. Пловдив: ИК „Вечерник” – Асеновград.
- Попов 1963:** Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. София: Наука и изкуство.
- Радева 2002:** Радева, П. *Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език (сложно изречение)*. В. Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий.
- Речник 2000:** *Речник на българския език*. Т. 10 (Н). София: АИ „Марин Дринов”.